

Rodosîzâde Mehmed Emin Efendi ve Neşâtî de Örfî'nin bazı şiirlerine şerh yazmıştır (Yılmaz, bk. bibl., Duru, sy. 26 [2003], s. 123). Nâbî, Farsça *Divânçe-i Gâzelî-yât*'ında Örfî'nin bir gazelini, son dönem şairlerinden Selahattin de (Ali Selahattin Yiğitoğlu) bazı şiirlerini tahmîs etmiştir (Duru, sy. 26 [2003], s. 123, 124).

BİBLİYOGRAFYA :

Küllîyyât-ı 'Örfî-i Şîrâzî (nşr. Gulâm Hüseyin Cevâhîrî), Tahran 1960, neşreden giriş, s. 8-51; Abdülkâdir el-Bedâûnî, *Muntakhabu-t-tavârih* (trc. W. Haig), Delhi 1986, III, 392-395; Fahrüzzamân-ı Kazvînî, *Meyhâne* (nşr. Muhammed Şefî), Lahor 1926, s. 175-185; Abdülbâkî Nihâvendî, *Me'âşir-i Rahîmî* (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1381 hş., s. 189-219; Şiblî Nu'mânî, *Şî'rü'l-'Acem* (trc. M. Takî Fahr-ı Dât Gilânî), Tahran 1363 hş., III, 66-111; Browne, *LHP*, IV, 241-249; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-'edeb*, Tebriz, ts., IV, 122-124; Herûmel Sedâr Nigânî, *Pârsî-guyân-ı Hind u Sind*, [baskı yeri yok] 1976 (Bünyâd-ı Ferheng-i İran), s. 59-65; Safâ, *Edebiyyât*, V/2, s. 799-814; Ahmed Temîm Dârî, *'İrfân u Edeb der 'Aşr-ı Şafevî*, Tahran 1372 hş., I, 417-430; Hücetî, "'Örfî-i Şîrâzî", *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1380 hş., IV, 1760-1764; Ozan Yılmaz, *Örfî'nin Kasidelerine Yapılan Türkçe Şerhler* (yüksek lisans tezi, 2004), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Agha Muhammad Ali, "Urîf of Shiraz", *IC*, III (1929), s. 96-125; Ali Rîzâ Zekâvetî Karagözlü, "Teşrîh-i Ahvâl u Efkâr-ı 'Örfî-i Şîrâzî", *Ma'ârif*, II/1, Tahran 1364 hş., s. 129-149; Necmürreşîd, "'Örfî-i Şîrâzî", *Dâniş*, sy. 41, İslâmâbâd 1374 hş./1995, s. 59-73; Necip Fazıl Duru, "Şîrâz'dan Hindistan'a Örfî'nin Sergüzeşti ve Klasik Türk Şiirinde Örfî-i Şîrâzî", *Billig*, sy. 26, Ankara 2003, s. 117-145; P. E. Losensky, "'Urîf Şîrâzî", *EP* (İng.), X, 892.

RIZA KURTULUŞ

ÖRTÜNME

(bk. TESETTÜR).

ÖRÜMCEK

(bk. ANKEBÛT).

ÖŞÜR

(العشر)

Toprak ürünlerinden alınan zekât.

Sözlükte "onda bir" anlamına gelen *uşr* (çoğulu *uşûr*, *a'sâr*) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan *öşûr* fıkhta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekâtı ifade eder. Bazı şarkiyatçılar tarafından öşûrle Âsûrî dilindeki "iş-ru-u" ve İbrânîce'deki "ma'aşer" arasında bağ kurulabileceği ileri sürülmüşse de (İA, IX, 482) kelime terim anlamını

Hz. Peygamber'in konuya ilişkin hadisindeki kullanımından almıştır (aş.bk.). Toprak mahsullerinden zekât (öşûr) verilmesinin farz oluşu kitap, sünnet ve icmâ delillerine dayanır. Genel olarak zekât mevzularına temas eden âyetlerde "emvâl" (mallar) kelimesi kullanıldığı gibi Bakara sûresinin 267. âyetinde, "Sizin için yerden çıkardıklarımızdan infak edin" buyrularak ziraî ürünlerde malî mükellefiyetin varlığına işaret edilmiş ve En'âm sûresinin 141. âyetinde müslümanlara hasat günü mahsullerinin haklarını vermeleri emredilmiştir. Bunların ilkinde geçen "infak edin" emrinin "zekâtını verin" mânasında olduğu pek çok müfessir ve fakih tarafından kabul edilmektedir. İkinci âyette yer alan "hak" kelimesiyle zekâtın mı yoksa zekâtтан ayrı bir ödemenin mi kastedildiği, ayrıca bu âyetin hükmünün mensuh olup olmadığı tartışmalıdır. İbn Abbas'tan, biri âyetin mensuh olduğuna, diğeri toprak ürünlerinden zekâtı emrettiğine dair iki rivayet gelmiştir. Tâbiîn fakihlerinden Muhammed b. Hanefiyye, Dahhâk b. Müzâhim, Tâvûs b. Keysân, Câbir b. Zeyd, Katâde b. Diâme ve Saîd b. Müseyyeb burada geçen hak kelimesiyle zekâtın kastedildiğini ileri sürerler. Saîd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İbrâhim en-Nehaî, Atâ b. Ebû Rebâh bu kelimeyle zekâtтан başka ödemelerin kastedildiği, ayrıca âyetin daha sonraki âyetlerle neshedildiği kanaatindedir (Yahyâ b. Âdem, s. 121-127). Esasen mensuh olup olmadığı hakkındaki tartışma bu âyetin Mekke döneminde inmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bazı dinî yükümlülüklerle toplumun bu yönde bilinçlendirilmesi aşamasının ardından son şeklini verildiği, bu arada zekâtın da Mekke devrinden itibaren dinî bir mükellefiyet olmakla beraber mevzuu, nisabı, nisbeti ve harcama yerleri gibi hususların Medine döneminde belirlendiği dikkate alınırsa bu konuda bir neshin değil tafsil sürecinin söz konusu olduğu söylenebilir. Yine bu konuyla ilgili değerlendirmelerde ilk dönem âlimlerinin nesh kelimesini mutlakı takyid, âmmı tahsis, mübhemî beyan, mücmelî tefsiri de içine alacak bir kapsamda kullandıkları göz ardı edilmemelidir. Öşûrün sünnetteki dayanağı Hz. Peygamber'in, "Toprak mahsullerinden- yağmur ve nehir sularıyla sulananlarda onda bir, kova ile (el emeği) sulananlarda yirmide bir oranında zekât vardır" hadisiyle (Buhârî, "Zekât", 55) benzeri içerikteki hadisleridir. Öte yandan İslâm âlimleri ziraî mahsullerde zekâtın farz olduğu hususunda görüş birliği içindedir. Değişik toplumlarda ziraî mahsullerden

vergi alınması veya mâbedlere pay ayrılması ve hasat zamanı şenlikler yapılması sabit olmakla birlikte, bazı şarkiyatçıların İslâm'dan önce Arap yarımadasında hasattan mâbedler için vergi niteliğinde pay ayrılması ve müşrik Araplar'ın mahsullerinden yahut hayvanlarından bir kısmını Allah için veya başka mâbudlar adına vermeleri uygulamasıyla İslâm'daki öşûr arasında bağ kurup, "Peygamber tamamıyla şuurlu bir tarzda öşûrün ibadetle bütün münasebetlerini bertaraf etti ve ihtimal Cenûbî Arabistan'da cereyan eden hususların tesiri altında bunun bir nevi vergi gibi verilmesini istedi" şeklinde bir sonuca varması (İA, IX, 482) ilmî bir temele dayanmamaktadır. Zira Resûl-i Ekrem döneminden itibaren öşûr asıl niteliği ibadet olan zekâtın bir türü olarak telakki edilmiş ve fıkıh kitaplarında "zekâtü'l-zürû", zekâtü'l-hars" gibi başlıklar altında incelenmiştir.

Vücûb Sebebi ve Şartları. Öşûrün vücûb sebebi fiilen ürün vermiş arazidir. Bunun pratik sonucu, bir kimseye öşûrün farz olduğundan söz edilebilmesi için onun topraktan elde ettiği bir ürünün mevcut olması gereğidir. Öşûrün vücûb şartları Hanefî eserleri esas alınarak iki gruba ayrılabilir. 1. Mükellefle ilgili şartlar: a) Müslüman olmak. Zekâtın bir türü olduğu (ibadet niteliği taşıdığı) için müslüman olmayanlar öşûrle mükellef değildir. Hanefîler, diğer zekât mallarında zekât yükümlüsü olmak için akıl ve bulûğu şart koşarken ziraî ürünlerde -malî yükümlülük yönü ağır bastığından- çoğunluğun görüşü istikametinde olmak üzere müslümanların velâyet ve vesâyeti altındaki küçüklerin ve akıl hastalarının malından öşûr verilmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. Müslüman olmayanların dinin fer'î hükümlerine muhatap sayılıp sayılmamasıyla ilgili usul ihtilâfı sebebiyle bazı Mâlikîler müslüman olmayı vücûb şartlarından saymayıp sıhhat şartları arasında zikrederler. Bir zimmînin öşûr toprağı satın alması durumunda öşûrle yükümlü olup olmayacağı arazinin statüsüne bağlı bir mesele olup tartışmalıdır (aş.bk.). b) Ürünün mülkiyetine sahip olmak. Fakihlerin çoğunluğu, öşûr yükümlülüğü için toprağa mâlik olmayı şart koşmayıp elde edilen ürünün mülkiyetine sahip olmayı yeterli saymıştır. Buna göre arazi ekilmek üzere belli bir ücretle kiralanmışsa öşûr kiracıdan alınır. Yancılık usulüyle ziraat yapılmışsa arazi sahibi ve işletmecisi kendi hissesine düşen mahsulün zekâtını öderler. Ebû Hanîfe'ye göre ise iki durumda da öşûr toprak sahibinden alınır. Öşre tâbi

mahsuller yetiştikten sonra satılırsa öşür arazi sahibinden, yetiştirmeden satılırsa satın alandan tahsil edilir. Âriyet yoluyla yararlanılan araziden elde edilen mahsulün zekâtını âriyet alan öder. Toprak ürünlerinin zekât borcu zimmete değil mahsule bağlı olduğundan öşür borcu olan bir mükellef öldüğünde ürün mevcutsa öşür vârislerinden alınır. Zekât ise mükellefin ölmesiyle düşer. Yine öşür toprağa değil mahsule bağlı bir borç olduğu için öşür arazisi vakfedildiğinde de buradan elde edilen üründen zekât verilmesi gerekir. 2. Mevzu ile ilgili şartlar. Öşrün mevzuu toprak mahsulleri olup bunların öşre tâbi olması bazı şartlara bağlıdır (mahalliyet şartları). a) Ürünün öşür toprağından elde edilmesi. Hanefîler’ce aranan bu şart sebebiyle tarihî seyri içinde arazinin statüsünün ve bu hususta meydana gelen değişikliklerin incelenmesi özel bir öneme sahiptir (aş. bk.). b) Ürünün mevcut olması. Öşrün vücûb sebebinin fiilen mahsul vermiş arazi oluşturduğu için öşre konu olacak bir ürünün mevcut olması bir vücûb şartıdır. Buna göre toprak sahibi ürün elde edebileceği halde arazisini boş bırakırsa veya bir âfetten dolayı mahsul yetiştirmese öşürle mükellef olmaz. c) Ürünün belirli nitelikte olması. Hangi tür toprak mahsullerinden öşür verilmesi gerektiği “Mevzu” başlığı altında incelenecektir.

Mevzu. Yukarıda zikredilen âyet ve hadisten genel olarak bütün toprak ürünlerinden zekât verilmesi gerektiği anlaşılma-
kla beraber zekâta tâbi bazı ürünleri özellikle belirten hadisler de vardır. Sıhhatinde tereddüt edilmeyen hadisler buğday, arpa, hurma ve kuru üzüm üzerinde yoğunlaşmakta (Yahyâ b. Âdem, s. 112-113; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 634-635), en fazla zekât tatbikatının o devir Hicaz bölgesinde diğer ürünlerden daha çok üretilip tüketildiği anlaşılan bu dört ürünle ilgili olduğu görülmektedir. Ancak kaynaklarda gerek Hz. Peygamber gerekse Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde diğer ürünlerden de zekât alındığını gösteren, fakat bu dört madde hakkındaki kadar kuvvetli olmayan haberler vardır (Yahyâ b. Âdem, s. 150-151; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 667-668, 672). Bu hadis ve uygulamaların değerlendirilmesi sonunda toprak ürünlerinin hangilerinden zekât tahsil edileceği konusunda ashap döneminden itibaren farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kaynaklarda sahâbeden İbn Ömer’in, tâbiinden Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, İbn Ebû Leylâ ve Mûsâ b. Talha’nın sadece buğday, arpa, hurma ve üzüm

öşre tâbi saydıkları, Kâdî Şüreyh ve Şa’bî’nin -zaruri gıda maddesi olmadığı gerekçesiyle- üzümü bunlardan istisna ettikleri, İbn Abbas ve İbrâhim en-Nehaî’nin bu dört maddeye sult (bir çeşit arpa) ve darıyı, Mekhûl b. Ebû Müslim, Ömer b. Abdülâzîz ve Zührî’nin nohut ve mercimeği ilâve ettikleri belirtilir (tâbiîn fakihlerinden yapılan başka rivayetlerle birlikte bk. Yahyâ b. Âdem, s. 140-141, 142, 156; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 634-643, 674-679). Bu delilleri değerlendiren mezhep imamları hangi toprak ürünlerinin zekâta tâbi olacağı konusunda farklı sonuçlara ulaşmıştır. Ebû Hanîfe’ye göre ot, odun, kamış ve meyvsesiz ağaçlar gibi ziraat amacı olmaksızın yetiştirilenler dışında bütün toprak ürünleri zekâta tâbidir. Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî çürümeyen bir sene kalabilen toprak ürünlerinden zekât verilmesi gerektiği, meyve ve sebzelerin ise zekâttan istisna edildiği kanaatinde. İmam Mâlik ve Şâfiî’ye göre gıda maddesi özelliğine sahip olup bir yıl saklanabilen ürünler zekât mevzuudur. Şâfiî meyvelerden sadece hadiste zikri geçen hurma ve üzümün, Mâlik bunların yanında zeytinin de zekâta tâbi olacağına hükmetmiştir. Ahmed b. Hanbel’e göre ise ölçülebilen, kurutulabilen, dayanıklı gıda maddeleriyle insanlar tarafından yetiştirilen -pamuk, keten gibi gıda maddesi olmayanlar dahil- bütün mahsullerden zekât verilmesi gerekir. Günümüzde Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır gibi ülkelerde Ebû Hanîfe’nin görüşü esas alınarak bütün toprak ürünleri zekâta tâbi sayılmaktadır.

Nisab. “Öşrün farz olması için gerekli sayılan asgari ürün miktarı” anlamına gelen nisab konusunda iki temel yaklaşım vardır. Sahâbeden İbn Ömer, Câbir b. Abdullah, tâbiinden İbrâhim en-Nehaî, Şa’bî, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Müseyyeb, Atâ b. Ebû Rebâh, Zührî, Mekhûl b. Ebû Müslim, mezhep imamlarından Şâfiî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel ile Ebû Hanîfe’nin iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve Muhammed 5 veskten (hacim ölçüsü olan vesk ağırlık olarak hesaplandığında 653 kg.) az olan üründen zekât tahakkuk etmeyeceği kanaatinde (Yahyâ b. Âdem, s. 134-137; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 648-649). Sahâbeden İbn Abbas, tâbiinden Zeyd b. Ali, Ömer b. Abdülâzîz, Hammâd b. Süleyman, mezhep imamlarından Ebû Hanîfe’ye göre ise toprak ürünlerinde nisab şartı aranmaz, miktarı ne olursa olsun zekâta tâbidir. Hanefî fıkıh kitaplarında Ebû Hanîfe’nin görüşü esas alınmıştır. Toprak ürünlerinde

nisab şartını koşanlara göre kabuksuz olarak depo edilen buğday ve arpa 653 kg. ve üzerindeyse zekâta tâbidir. Eğer pirinç gibi kabuğuyla birlikte depo edilmişse nisab belirlenirken bunun iki katı esas alınır. “Beş veskten az üründen zekât yoktur” anlamındaki hadis (Buhârî, “Zekât”, 42) çoğunluk görüşünün dayanağını oluşturur. Çoğunluk bu hadisi, “-Toprak mahsullerinden- yağmur ve nehir suları ile sulananlarda onda bir, kova ile sulananlarda yirmide bir oranında zekât vardır” hadisinin (Buhârî, “Zekât”, 55) açıklayıcısı olarak kabul eder. Bir başka anlatımla ikinci hadis öşrün nisbetini düzenlemektedir; nisab konusunda genel ifade taşıyan (âm) bir delil olup özel hüküm içermemektedir. Birinci hadis ise nisab konusunu düzenleyen ve özel ifade taşıyan (hâs) bir delil olup bu bakımdan diğer hadisi açıklamaktadır. Ebû Hanîfe’nin görüşünü savunanlar ise Bakara sûresinin 267, En’âm sûresinin 141. âyetiyle ikinci hadisin âm ifade taşıdığını ve 5 vesk sınırı getiren hadisin bunu tahsis etmeye elverişli olmadığını belirtirler. Bu konudaki tartışmalarda âmın delâletinin katılığı ve zannılığı hususundaki ihtilâfla âm lafzın hâs lafızla teâruz etmesi durumunda izlenecek metot farklılıklarının önemli bir yere sahip olduğu görülür. Günümüzde Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır gibi ülkelerde çoğunluk görüşüne uyularak öşürde nisabın bulunduğu kabul edilmektedir.

Nisbet. Öşür miktarını belirlerken esas alınacak oranı ifade eden nisbet konuya ilişkin hadiste (Buhârî, “Zekât”, 55, yk.bk.) toprağı sulama şekline bağlanmıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber döneminden itibaren, eğer toprak emek sarfedilmeden meselâ yağmurla veya nehir suyu ile tabii biçimde sulanıyorsa 1/10 (% 10), emek harcanarak veya dolap vb. aletler kullanılarak sulanıyorsa 1/20 (% 5) nisbetinde zekât alınagelmıştır. Bu hususta fakihler arasında ihtilâf bulunmamaktadır (Ebû Yûsuf, s. 55-56). Eğer hem tabii yolla hem emekle elde edilen su ile sulanıyorsa nisbet hangisinin daha çok olduğuna göre belirlenir. Bunların eşit olması durumunda Hanefîler’e göre mükellefin lehine olmak üzere 1/20 nisbeti esas alınır; çoğunluğa göre ise nisbet 1/10’un 3/4’üdür (% 7,5). Tohum, gübre ve işçi ücretleri gibi masraflar toprak ürünlerinin zekât nisbeti belirlenirken dikkate alınmaz. Ancak zekât hesaplanırken önce bunların düşülüp düşülmeyeceği hususunda farklı değerlendirmeler vardır. Yûsuf el-Kardâvî, konuyla ilgili bazı sahâbî sözleri ve öşürle ilgili nas-

ların gayeleri ışığında özellikle günümüz şartlarında önemli bir yekün tutan bu masrafların zekât hesaplanmadan önce düşülmesi gerekeceği kanaatindedir (Fık-hû'z-zekât, 1, 391-397). İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı İslâm Fıkıh Akademisi'nin 120 sayılı kararında ise (22-27 Aralık 2001 tarihinde yapılan on üçüncü dönem toplantısı) bu masrafların eğer borç alınarak yapılmışsa zekât miktarından düşülebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Aynı kararda toprak mahsulleri zekâtının hak sahiplerine ulaştırılmasıyla ilgili masrafların zekât miktarından düşüleceği belirtilmiştir. Fakihlerin çoğunluğuna göre matrahı tesbit amacıyla hurma ve üzümün miktarının henüz dalındayken tahmin yoluyla belirlenmesi (hars) câizdir, Hanefiler ise bunu câiz görmez (hars usulüyle matrah tesbitinin Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler devrindeki uygulaması hakkında bk. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 654, 656, 662; Buhârî, "Zekât", 54).

Vücûb ve Tahsil Zamanı. Ekinlerin zekâtı Ebû Hanîfe ve Züfer'e göre taneler ortaya çıktığı, Şâfiîler'e göre sertleşmeye başladığı, Ebû Yûsuf'a göre hasada müsait olduğu, Muhammed'e göre hasattan sonra deste yapıldığı zaman; meyvelerin zekâtı Ebû Hanîfe, Züfer ve Şâfiîler'e göre olgunlaşmaya başladığında, Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre -bir yıl çürümeden kalabilen meyvelerden olmak kaydıyla- devşirme zamanı geldiğinde vâcib olur. Bunun tahsilinin ekinlerde harman, meyvelerde toplama ve üzümlerde kesme sonrası yapılacağı hususunda görüş birliği vardır. Hanefî mezhebi müctehidlerine göre toprak ürünlerinin zekâta tâbi olması için üzerinden bir yıl geçmesi (havelân-i havl) şart değildir. Bir sene içinde kaç defa mahsul alınırsa her defasında hasat zamanı öşrû alınır (öşrû tahsil etmekle görevli olan kişiler hakkında bk. ÂMİL).

Arazinin Statüsü. Hz. Peygamber'in vefatını takiben fetihlerin hızla yayılması sebebiyle gerek fethedilen toprakların gerekse bunlar üzerinde yaşayan yerli halkın hukukî statülerinin belirlenmesi özel bir önem kazanmış, sahâbe Sevâd'ın (Irak) fetih dolayısıyla yeni bir boyut kazanan bu meseleyi Kur'an âyetleri ve Resûlullah'ın uygulamaları ışığında geniş biçimde tartışmıştır. Temel delilleri Enfâl sûresinin 41 ve Haşr sûresinin 6-9. âyetleriyle Resûl-i Ekrem'in tatbikatı ve sahâbenin değerlendirmelerinden oluşan arazi-vergi ilişkisi konusu müctehid imamlar döneminde belirli tasnifler yapılarak ele alınmış ve bu hu-

susta zengin bir doktrin meydana gelmiştir (bk. FEY; GANİMET; HARAÇ). Genel olarak topraklar üç kısımda mütalaa edilmektedir. 1. Ahalisi kendiliğinden müslüman olan topraklarla savaş yoluyla fethedilip 4/5 oranında gazilere taksim edilen topraklar. Bunların mülkiyeti bütün mezheplere göre üzerinde oturanlara ait olup toprak öşür arazisi adını alır. Elde edilen mahsulden sulama çeşidine göre onda bir veya yirmide bir oranında zekât tahsil edilir. 2. Barış yoluyla elde edilen topraklar. Yapılan anlaşma gereği toprağın mülkiyeti müslümanlarda (devlet) kalmışsa haraç vergisi karşılığında arazinin intifâ hakkı yerli halka verilmiştir. Bu nevi arazinin satışı câiz değildir, çünkü bütün müslümanlar için vakıftır; kullanıcısı haraç ödememez. Eğer anlaşma gereği mülkiyeti üzerinde oturanlara verilmişse bu nevi topraklar satılabilir, zira özel mülkiyete konu olmuştur. Konan haraç "cizye hükmünde haraç" diye anılır. 3. Savaş yoluyla ele geçirilen topraklar. Mezhepler arasında bazı noktalarda görüş ayrılığı bulunmakla birlikte eğer gaziler arasında taksim edilmeyip yerli halkın elinde bırakılmışsa araziye haraç vergisi konacağı kabul edilmiştir. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre bu arazi müslümanlar için vakıf hükmündedir, yani mülkiyeti devlete aittir; Hanefiler'e göre Hz. Ömer'in Sevâd'daki uygulaması toprağı ahalisinin mülkü olarak bırakma şeklinde olmuştur; sahipleri bu arazi üzerinde satım, hibe gibi tasarruflarda bulunabilir.

Harâcî arazinin müslümanın mülkiyetine geçmesi durumunda buradan elde edeceği mahsul için öşür vermesi gerekli gerektirdiği hususu Hanefiler'le çoğunluk arasında önemli bir görüş ayrılığı oluşturmaktadır. Bu durumda hem haraç hem öşür verilmesi gerektiğini savunan Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin delilleri şöylece özetlenebilir: Öşür ve haraç şer'î dayanak, sebep, mahal ve harcama yerleri bakımından farklı iki malî yükümlülüktür. Şöyle ki: Öşür hükmünün dayanağını oluşturan naslar öşrî ve harâcî ayırımı yapmaksızın müslümanın elde ettiği üründen öşür vermesinin farz olduğunu göstermektedir; ihtihada dayanan haraç bunu engelleyemez. Öşrûn sebebi mahsul elde edilmiş olması, haracın araziden yararlanma imkânının bulunmasıdır. Nitekim toprağı ekme-yenden öşür alınmadığı halde aynı durumda olan haraç mükellefinden haraç alınmaktadır. Öşür mahsulle, haraç zimmetle ilgili bir vecbedir. Öşür zekâtın sarf yerlerine harcanır, haracın sarf yerleri farklıdır. Sahâbe ve -İkrime dışındaki- tâbiîn

âlimleri arasında müslümanın haraçla birlikte öşür vermeyeceğini belirten kimse yoktur. Ayrıca aksi yönde rivayetler vardır. Ömer b. Abdülazîz, elinde haraç arazisi bulunan müslümanların hem haraç hem öşür ödemelerini emretmiş (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 126), Abdullah b. Mübârek de Mervân'ın yakınlarına bu yönde bir telkinde bulunmuştur (a.g.e., s. 128-129). Hanefiler'in delilleri arasında yer alan, Hz. Ömer'in İslâmiyet'i kabul eden dihkana haracını ödemeye devam etmesini söyleyip ayrıca öşrûnün vermesini emretmediği rivayetini ise şöyle açıklarlar: Halife bunu ayrıca belirtme ihtiyacı duymamıştır, zira müslüman olan kişi zaten öşrûnün verir.

Müslümanın haraç arazisinden öşür vermesi gerekmediği kanaatini taşıyan Hanefiler'in delilleri de şöyle özetlenebilir: Hz. Ömer, müslüman olan Iraklı bir bölge yöneticisine haracını ödemeye devam etmesini söylemiş, ayrıca öşrûnün de vermesini emretmemiştir. Hz. Ömer ve Ali dönemlerinde müslüman olan zimmîlerden haraç alındığı bilinmektedir (a.g.e., s. 124-127); fakat sahâbeden haraç ve öşrû bir arada tahsil eden olmamıştır. İster âdil ister zalim olsun hiçbir yöneticinin Sevâd arazisinden öşür aldığı bilinmemektedir; şu halde bu topraklarda öşrûn vâcib olduğunu söylemek icmâa aykırı olur. Öşrûn vücûb sebebi hakikaten nâmî (fiilen ürün vermiş), haracın hakikaten veya takdire nâmî topraktır, yani her ikisinde vücûb toprağı izâfe edilmektedir, şu halde aynı sebep altında iki vergi birleşmez. Öşür ibadet, haraç ise ceza niteliği taşıyan bir malî yükümlülük olup dayandıkları ilke itibarıyla farklı oldukları için birleştirilmeleri câiz değildir. Hanefiler'in delilleri arasında yer alan ve İbn Mes'ûd'dan, Alkame b. Kays, İbrâhim en-Nehaî, Hammâd b. Ebû Süleyman, Ebû Hanîfe, Yahyâ b. Anbesse tarihîyle rivayet edilen, "Müslüman arazisinde haraç ve öşür birleşmez" meâlindeki hadis ise (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, IV, 132) zayıf bulunmuştur. Bu görüşe katılan Hanefî fakihi İbnü'l-Hümâm, Yahyâ b. Anbesse'nin mevzû hadis rivayet edecek derecede zayıf bir râvi olduğunu, bu hadisin merfû derecesine yükselmekle beraber İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, İkrime gibi tâbiîn tarafından rivayet edildiği için mürsel olduğunu belirtir. Mürsel hadisi Ahmed b. Hanbel zayıf saymakla beraber zaruret karşısında, Şâfiî, Saîd b. Müseyyeb ve Hasan-ı Basrî gibi çok sahâbî ile görüşen tâbiîlerden rivayet edilmişse, Mâlik ve Ebû Hanîfe ise böyle bir kayıt koymadan delil kabul etmektedir.

Öte yandan Hanefî fıkıh kitaplarında toprağın verimliliğini sağlayan su da öşrî ve harâcî şeklinde isimlendirilip bunun arazinin hukukî durumunu değiştirmedeki etkisi üzerinde durulmuş, suyun öşrî sayılmasında esas alınan temel kriter kişiler tarafından tasarruf altına alınıp alınmama şeklinde ifade edilmiştir. Ancak bu kriter öşrî sulara yeterince açıklık getirmeyeceği gibi -sadece yağmur suyunun ittifakla öşrî olduğu söylenebilmektedir- konuya ilişkin ifadeler dikkatle incelendiğinde suyun bütün arazilerin değil atıl ve sahipsiz olup mülkiyet veya kullanım hakkını kazanma amacıyla imar ve ıslah edilen arazinin öşrî veya harâcî sayılmasında etkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre ihyâ edilen toprak öşrî su ile sulanıyorsa öşrî, harâcî su ile sulanıyorsa harâcî arazidir; Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf'a göre ise ihyâ edilen toprak öşür topraklarına yakınsa öşrî, haraç topraklarına yakınsa harâcî arazidir.

Bu bilgiler, Hanefî mezhebine göre, daha önce haraç arazisi veya mîrî arazi statüsünde iken günümüzde -Türkiye ve Mısır gibi ülkelerde- fertlerin mülkü haline gelmiş topraklardan elde edilen ziraî ürünlerden öşür verilmesi gerekip gerekmediği sorusuna cevap aranırken bu toprakların özel mülkiyete konu olup olmaması kriterini esas almanın sağlıklı bir yol olmayacağına ortaya koymaktadır. Zira Hanefî fakihlerine göre haraç toprakları mülk arazidir; nitekim İbn Âbidîn, "Haraç toprakları olan Mısır, Suriye ve Irak arazisi mülk topraklardı" ifadesiyle bunu bir biçimde dile getirir. Haraç toprağını işleyen müslümanın buradan elde ettiği mahsul için öşür vermeyip sadece haracını ödeyeceği Hanefîler'in ittifakla kabul ettiği bir husustur. Yine özel mülk olmayan arazi de (meselâ vakıf toprakları) öşür toprağı olabilmektedir. İbn Nüceym, geride vâris bırakmadan ölen kimselerin harâcî arazileri zamanla beytûlmâle intikal edince artık bunlardan haraç vergisinin düşeceğini ve devlet tarafından şahıslara satılması halinde yeniden haraç koymanın mümkün olmadığını belirttiikten sonra toprağın malî mükellefiyetten (haraç veya öşür) muaf olamayacağını, Hassâf ve Kâsânî gibi fakihlere de gönderme yaparak bu durumda öşür ödenmesi gerektiğini kabul eder; bununla birlikte mevkuf (harâcî) statüsündeki Mısır arazisi hakkında kesin bir şey söyleyemeyeceğini, çünkü böyle bir yerin bir müslüman tarafından beytûlmâlden

satın alınması durumunda mahsulünden öşür vermesi gerektiği hususunda eski kaynaklarda bir nakil göremediğini ifade eder. Bu durumda günümüzde Türkiye topraklarının ürünlerinden Hanefîler'e göre de öşür verilmesi gerektiği sonucu fıkî hî açıdan şöyle temellendirilebilir: Bugün artık topraktan veya mahsulünden haraç vergisi alınmamaktadır. Hanefî fakihleri de hiçbir dönemde ve hiçbir yerde toprak ürünlerinin hem haraç hem öşürden muaf olduğunu söylememişler, aksine, "Toprak iki malî yükümlülüğünden birden muaf tutulamaz" demişlerdir. Yerin bitirdiği hermen bütün ürünleri zekâta tâbi mal olarak gören ve fakirin ihtiyacını karşılamaya daha elverişli olacağı için para dışındaki malların zekâtının para olarak da verilebileceğini savunan bu mezhebin -zekâta tâbi mallar değerlendirilmesi çerçevesinde- 85 gr. altın veya karşılığı artıcı vasıfta malı olan kişiyi zekât mükellefi sayarken tonlarca ürün elde edilen zekâttan muaf tutması düşünülemez.

Bu bağlamda fıkıh eserlerinde tartışılan önemli bir konu, bir zimmînin öşür toprağı satın alması durumunda öşürle yükümlü olup olmayacağı meselesidir. Bu durumda Ebû Hanîfe'ye göre toprak haraç arazisine dönüşür ve zimmî mülkiyetine sahip olduğu sürece buradan haraç ödemekle yükümlü olur; toprak bir müslümanın mülkiyetine geçerse tekrar öşür arazisi haline gelir. Hz. Ömer'in Benî Tağlib hristiyan kabilesine uyguladığı vergilendirmeyi esas alan Ebû Yûsuf toprağın hukukî statüsünde değişiklik olmayacağı, ancak bundan iki kat öşür vergisi alınacağı kanaatindeydi. Muhammed'e göre de toprağın statüsü değişmez, fakat tek öşür vermesi gerekir. Ancak Ebû Yûsuf'a ve Muhammed'den gelen iki rivayetten birine göre zimmîden öşür adıyla alınan bu vergi zekâtın değil haracın sarf yerlerine harcanır.

"Gayri müslim tâcirlerden alınan bir tür gümrük vergisi" anlamındaki "uşûr" için fıkıh kitaplarında "uşr" kelimesinin mutlak biçimde veya "uşrû't-ticâre" şeklinde kayıtlanarak kullanımı da yaygındır (bk. UŞÜR). Toprak ürünlerinden Osmanlı Devleti adına öşür veya âşâr ismiyle alınan verginin zekâtın toprak ürünleri kalemine ad olan öşürle ilgisi yoktur. Bu verginin yaygın adı böyle olsa da gerçekte haraç vergisi niteliğinde olduğu Ebüssuûd Efendi tarafından ifade edilmiş ve uygulamasıyla ilgili veriler ışığında mahiyet ve nisbeti bakımından öşürden farklı olduğu ortaya konmuştur (İA, IX, 485-488; DİA, XVI, 89-90).

BİBLİYOGRAFYA :

- Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1352, s. 25-26, 28-29, 30, 54-56, 74, 76, 77, 151, 152; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1384/1964, s. 106, 107, 112-113, 121-127, 134-137, 140-142, 150-151, 156; Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm, *Kitâbü'l-Envâl* (nşr. Muhammed İmâre), Beyrut-Kahire 1409/ 1989, s. 124-129, 634-643, 648-649, 654-656, 662, 667-668, 672, 674-679; Belâzûrî, *Fütûh* (Zekkâr), s. 18-22, 31, 34-36, 42, 76, 77, 83-85; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), XII, 156, 158-161, 168, 173; Cessâs, *Ah-kâmü'l-Kur'ân*, I, 235, 453; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Kahire 1393, s. 117-119, 137-139, 161; İbn Hazm, *el-Muhalâ*, V, 256, 259, 260; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Haydarâbâd 1352, IV, 132; Serahsî, *el-Mebsût*, III, 3, 23, 162; Kâsânî, *Bedâ'î*, II, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 179, 181; Burhâneddin el-Merginânî, *el-Hidâye* (İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* içinde), V, 280; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 272, 284-286; İbn Şâs, *İkdû'l-cevâhîrî's-semîne* (nşr. M. Ebû'l-Ecfân - Abdülhafız Mansûr), Beyrut 1415/1995, I, 298-299; İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Herrâs), II, 690-692; Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr fita'li'l-Muhtâr* (nşr. Mahmûd Ebû Dakika), Kahire 1370/1951, IV, 143; Bâbertî, *el-İnâye* (İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* içinde), II, 189; V, 217; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Bulak), II, 188, 195, 196, 199, 281; V, 216, 275, 279, 280, 286, 287; *Tecrid Tercemesi*, V, 83-85, 287; VII, 157-159; İbn Nüceym, *et-Tuhfetü'l-marâşîyye fi'l-arâzi'l-Mişriyye* (Resâ'ilü İbn Nüceym içinde, nşr. Halîl el-Meys), Beyrut 1400/1980, s. 50-64; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, II, 29, 79, 84, 184; III, 394; a.mlf., *Minhatü'l-hâlik* "ale'l-Bahri'r-râ'ik" (İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik* içinde), Kahire 1311, V, 114-115; M. Ma'rûf ed-Devâlibî, *el-Medhal ilâ 'ilmi' usûli'l-fıkıh*, Dımaşk 1965, s. 158-159; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *el-Harâc ve'n-nüzumü'l-mâliyye*, Kahire 1969, s. 104-105; Yûsuf el-Kardâvî, *Fıkhu'z-zekât*, Beyrut 1389/1969, I, 340-419; İbrâhim M. Ahmed Ali, *el-Mevâridü'l-mâliyye fi'l-İslâm*, Kahire 1972, s. 364-368; Muhammed Abdülcavâd Muhammed, *Milkiyyetü'l-arâzi fi'l-İslâm*, İskenderiye 1972, s. 79, 83, 97, 101, 105-106, 111-112, 126; M. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usûlü* (trc. Abdülkadir Şener), Ankara 1973, s. 197, 205, 385; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Ankara 1979, s. 20, 26-29, 36; Hayreddin Karaman, "Toprak Mülkiyeti ve Öşür", *Diyanet Dergisi*, XV/1, Ankara 1976, s. 5-15; XV/2 (1976), s. 80-82; A. Grohmann, "Öşür", *İA*, IX, 482-485; "Zekât", *Mv.F*, XXIII, 278-292; "Uşr", a.e., XXX, 101-115; "Haraç", *DİA*, XVI, 89-90.

MEHMET ERKAL

Osmanlılar. Osmanlı toprak sisteminde hububat üretimi yapılan yerler genellikle mîrî arazi statüsünde olup timarlara bölünmüş durumdadır. Nazarî yaklaşımlara göre fiilî durumlara bakarak Ege adalarıyla birlikte Rumeli'nin harâcî, Anadolu'nun ise çoğunlukla öşrî topraklar olması gerektiği ileri sürülmüştür. Osmanlı toprak sisteminin teorik çerçevesini Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi oluşturmuş ve bunun esasî İslâm fetih hukukuna dayandırılmıştır. Buna göre haraç, fetih yoluyla ele